Дим

Вільям Фолкнер

ГАМБІТ КОНЕМ

ДИМ

Не один тому рік, як Ансельм Голенд об'явився у Джефферсоні; звідки — ніхто не знав. Та був він тоді молодий вродливий чи бодай показний із себе, отож за три роки одружився з одиначкою — донькою власника двох тисяч акрів із найкращих земель у цілому краю й оселився в тестевому домі, де через два роки дружина породила йому двійко синів-близ-нюків, а ще по кількох роках його тесть помер і лишив Голенда ровновладним господарем всієї маєтності, записаної тепер на ім'я дружини. Але ще в до цієї події ми в Джефферсоні чували, як він вихвалявся: "Моя земля, моє жниво"; і ті з-поміж "ас, чиї батьки й діди виростали тут, позирали на нього холоднувато і трохи скоса, як на чоловіка безжального і (з оповідей про нього і білих, і чорних орендарів та інших, з ким він мав діло) шаленого. Проте заради його дружини і з поваги до його тестя ми поводилися з ним чемно, ба навіть 'шанобливо. Тим-то, коли його дружина теж померла, як ті сини-близнюки були ще дітьми, ми на нього складали вину за те, що її життя занапастила несамовита лють неотесаного приблуди. А коли сини його дійшли літ і один по одному покинули домівку назавжди, ми не здивувалися. І як одного дня, півроку тому, його знайшли мертвим (нога застряла в стремені осідланого коня, яким він їхав, а тіло страхітливо потрощене, бо кінь, очевидячки, волочив його крізь огорожу, — на коневій спині та по боках на той час іще видніли сліди ударів, завданих у звичайному для нього нападі люті), ніхто з нас не відчував жалю, бо тільки перед тим він припустився, як на людей нашого міста, часу і поглядів, непростимого блюзнірства. У день його смерті ми довідалися, що він порозривав могили на родинному цвинтарі, де спочивали родичі його дружини, серед них і ту могилу, в якій дружина пролежала тридцять років. Отже, цього божевільного, осатанілого від лк>ті старого поховали серед могил, які він наважився осквернити, і в належний час його заповіт було призначено до офіційного ствердження. І зміст того заповіту нас не здивував. Без подиву довідались ми, що навіть з могили він завдав останнього удару по тих, кого міг тепер скривдити чи зневажити, — по зоставленій на сім світі власній плоті й крові.

В пору батькової смерті близнюкам було по сорок. Первісток, Ансельм-молодший, казали, був у матері за пестуна — 1 либонь, через превелику подібність до батька. Так чи інак,] а після її смерті, поки хлопці були ще дітлахами, до нас доходили чутки про чвари між старим Ансом і молодим Ансом, і начебто Вірджіній, другий близнюк, виступав у ролі посередника, хоч і батько, й брат проклинали його за ті зусилля, таку вже вдачу він мав, отой Вірджіній. А молодий Анс теж був штучка; як було йому десь так під двадцять, утік з дому і пропадав десять років. Коли повернувся, брати вже були повнолітні, і Ансельм зажадав офіційно від батька, щоб землю, котру, як ми тепер довідалися, старий Анс лише опікував, було розділено і він, молодий Анс, дістав свою

частку. Старий Анс тут затявся, мов несамовитий. Певно, що вимогу ставлено так само несамовито, бо вони обидва, і старий і молодий Анси, були дуже схожі один на одного. І ми довідалися, що Вірджіній, хто б таке й подумав, став на бік батька.

Тобто ми про це почули. Бо земля лишалась як була, і до нас дійшло, як посеред колотнечі, навіть задля них нечувано шаленої,— колотнечі аж такої шаленої, що слуги-негри повтікали на ту ніч хто куди з дому, — молодий Анс подався геть, захопивши запряг мулів, свою власність; і від того дня аж до батькової смерті, навіть після того, як Вірджіній теж був змушений залишити домівку, Ансельм більш ніколи не обзивався до свого батька й брата. Але з округи він того разу не виїхав. Просто перебрався глибше у гори ("Де може назирати, що поробляють старий і Вірджіній",— говорив дехто з нас, а думали так усі); і наступні п'ятнадцять років він жив у двокімнатній халупі з мазаною долівкою самотній, наче який пустельник, сам собі готуючи страву, і навертав парою мулів до містечка хіба яких чотири рази на рік. Якось раніше він був заарештований і суджений за те, що гнав самогон. Він зовсім не боронився, відмовившись визнати себе винним чи невинним, і, оштрафований як по звинуваченню, так і за неповагу до суду, розходився, мов сам не свій, точнісінько батько,— коли його брат Вірджіній запропонував сплатити штраф. Він накинувся на Вірджінія в судовій залі і пішов до в'язниці з власної охоти, а по восьми місяцях був помилуваний за добру поведінку й повернувся до своєї халупи мовчазним, понурим чоловіком з орлиним лицем, котрого і сусіди, й сторонні обминали десятою дорогою.

Другий близнюк, Вірджіній, зостався на місці, обробляв землю, що від його батька ніколи не бачила нічого доброго, навіть поки той був живий. (Про старого Анса казали: "Звідки б він не походив і на кого б його не ростили, та тільки не на хлібороба". І так говорили ми поміж собою, маючи те за щиру правду: "Через це й чвари в нього з молодим Ансом, що бачить той, як батько марнує землю, призначену матір'ю для нього і Вірджінія"). Так ось Вірджіній залишився на місці. Ясно, що йому там не дуже,, було з медом, і згодом ми говорили: "Вірджіній мусив знати, що таке становище не може тривати довго". А ще згодом ми казали: "Мабуть, він знав". Бо то вже Вірджіній був такий. Ніколи було не вгадаєш, що він собі думає. Старий Анс і молодий Анс були як, вода. Каламутна вода, то правда; але видно було людям, що в них до чого. А про Вірджінія ніхто ніколи не знав, ні що він думає, ні що 'робить, аж поки вже було по всьому. Ми не знали навіть, що скоїлося того разу, коли Вірджінія, котрий десять років тримав усе на своїх плечах, як молодого Анса не було, врешті теж вигнали; вій цього не казав, мабуть, і Гренбі Доджеві, та ми знали старого Анса, знали й Вірджінія і могли собі уявити щось подібне.

Ми бачили, як десь протягом року, відколи молодий Анс позабирав своїх мулів і подався в гори, у старого Анса закипало на душі. Аж одного дня його прорвало, либонь, ось так:

— Думаєш, що коли брат пішов, то будеш просто крутитись тут і загребеш її всю, — може, ні?

— Мені всієї не треба,— відказує Вірджіній.— Я хочу лише свою частку.

— Ага, — це старий Анс. — І ти б хотів покраяти її одразу, чи не так? Як і він, стоїш на тому, що її слід було поділити, коли ви з ним досягли повноліття?

— Я б радше взяв її трохи та господарював як годиться,, ніж маю бачити всю такою, як вона тепер,— каже Вірджіній, все такий справедливий, все такий лагідний: ніхто в окрузі не бачив зроду, щоб він коли втратив самовладання чи бодай розгнівався, навіть як Ансельм кинувся битгі^я з ним у суді через той штраф.

— Ти б хотів, ти б хотів? — гарячкує старий Анс.— А я, на кому вона вся трималася, хто сплачував за неї податок, поки ви з братом рік у рік відкладали грошики, вільні від податку?

— Ти ж знаєш, Анс не відклав за своє життя ,і п'яти центів,— відповідає Вірджіній.— Кажи про нього що хочеш, та скнарості йому не закидай.

— А таки так! Йому вистачило мужності зажадати того, що вважав своїм, а як не дістав, то забрався геть. А ти? Ти просто крутишся тут, чигаєш на мій кінець, розпустивши свої стокляті солоденькі губи. Заплати мені податок за свою половину зо дня смерті твоєї матері і забирай її.

— Ні, —. каже Віджіній. — Цього я іне зроблю.

— Ні? — відповідає старий Анс. — Ні? Ах, ні. Навіщо тратити свої гроші на половину, коли можна сидіти нишком і гребонути колись усеньку, не виклавши й цента. — Тут ми уявляли, як старий Анс (досі вони малювалися нам пристойними людьми, що точать розмову сидячи) підводиться, голова розкуйовджена, брови настовбурчились. — Геть з мого дому! Клянусь небом, я тобі...

Вірджіній і пішов собі аж тоді. Не кваплячись, непохапки. Спакував своє манаття ("було в нього більш, як у Анса, таки чималенько всякого дріб'язку) і подався миль за чотири-п'ять жити в якогось родича, сина далекого кревняка своєї матері. Цей далекий родич жив сам і до того ж на добрій фермі, хоч тепер і майже зруйнованім заставами, бо той родич зовсім не був хлібороб, а наполовину гендляр худобою, наполовину світський проповідник, невеличкий, рудуватий миршавий чоловічок, такого забудеш за хвилину по тому, як глянеш і відвернешся,— і, мабуть, що в обох тих професіях він знався не краще, ніж у хліборобстві. Без поспіху пішов Вірджіній, без усяких дурощів і шаленства, не спалюючи, як брат, за собою мостів, але, як не дивно, це не принизило молодого Анса в наших очах. Власне, ми завжди позирали на Вірджінія теж трохи скоса; він занадто добре володів собою. Бо то в людській природі — більше довіряти тому, хто сам на себе не може покластися. Ми називали Вірджінія битою головою і не були здивовані, довідавшись, як він ужив свої заощадження, аби зарятувати зі скрути родичеву ферму. Не були ми здивовані й тоді, коли через рік дізнались, як старий Анс відмовився платити податок за свою землю і як за два дні до останнього терміну пошта принесла шерифові анонімно й готівкою всю до останнього цента суму Голендо-вої заборгованості. "Вірджіній маху не дасть",— говорили ми, бо, на нашу думку, підпису ті гроші й не потребували. Шериф сповістив старого Анса.

— Пустіть з молотка і пропадіть ви пропадом, — відповів старий Анс.— Що вони там собі гадають, їм тільки й лишилось клопоту, що сидіти вичікувати, тим вилупкам, тому

поріддю...

Шериф переказав про цю справу молодому Ансові.

— Це не моя земля, — відповів молодий Анс.

Шериф повідомив Вірджінія. Той прийшов до міста і сам переглянув податкові книги.

— Зараз мені й без того мороки вистачає, — сказав він.— Звісно, як він випустить землю з рук, я, маю надію, зможу її перебрати, тільки не знаю, така добра ферма довго не чекатиме і надто дешево не піде.

Ото тільки й того. Ні гніву, ні подиву, ні жалю. Та він був бита голова; ми не здивувалися, коли дізнались, як шериф одержав той пакунок з грішми і непідписаною цидулкою: "Гроші на податок за ферму Ансельма Голенда. Квитанцію надіслати Ансельму Голендові-старшому". "Вірджіній маху не, дасть",— сказали ми. Протягом наступного року ми чимало думали про Вірджінія, як то він там у чужім домі господарює на чужій землі і як на очах у нього занапащується ферма й дім, де він народився і що належали йому по закону. А старий тепер пустив усе зовсім напризволяще: рік за роком добрячі розлогі ниви занедбувались і нищились ярами, хоч шериф, як тільки січень, то й одержував усе поштою оті анонімні гроші і посилав квитанції старому Ансові, бо старий тепер зовсім не вибирався до міста, і будинок аж валився над його головою, і ніхто, крім Вірджінія, туди не заглядав. Разів п'ять чи шість на рік він верхи під'їздив до парадного ґанку, а старий виходив і рикав на нього дикими й лютими прокльонами. Та Вірджіній сприймав це спокійно і, пересвідчившись на власні очі, що з батьком усе гаразд, перемовлявся з небагатьма неграми, які зосталися, а потім рушав знову геть. Більше ж туди ніхто ніколи не заглядав, хоч здаля хтось, було, й побачить, як старий проїде зажуреною кошлатою нивою на буланому коні, котрий мав заподіяти йому смерть.

А потім того літа ми довідалися, що він розкопував могили в кедровім гаю, де спочивало п'ять поколінь жінчиної рідні. Про це сповістив один негр, і окружний санітарний інспектор подався туди, відшукав буланого коня, прив'язаного в гаю, а сам старий вихопився з гаю з дробовикЦл у руках. Санітарний інспектор завернув назад, а через два* дні туди рушив помічник шерифа і побачив: лежить старий обік свого коня, нога застряла в стремені, а на коневому озадді сліди кийка — таки не хворостини, а кийка, — там, де його лупцьовано знов, і знов, і'знов.

Так його й поховали серед осквернених могил. Вірджіній зі своїм далеким родичем прийшли на похорон. Власне, самі вони — то й був увесь похорон. Бо Анс-молодший не прийшов. Та й згодом не підходив він близько до садиби, хоч Вірджіній лишався там досить довго, поки позамикав усі двері й розплатився з неграми. Але й він теж перебрався в дім до родича, а в належний час заповіт старого Анса було передано судді Дьюкінфілдові на затвердження. Зміст заповіту не становив жодної таємниці; ми всі його знали. Формально все було правильно, і ми не дивувалися ні з цього, ні зі змісту, ні з ужитих виразів:

"...за винятком цих двох посмертних дарів, заповідаю і відказую... своє майно моєму

синові Вірджінію, в разі буде переконливо доведено… в суді, що саме названий Вірджіній сплачував податок за мою землю… єдиним і незаперечним авторитетом щодо тих доказів має бути сам суддя".

Інші два посмертні дари були:

"Моєму молодшому синові Ансельмові… залишаю дві повних упряжі для мулів з умовою, що цю упряж вживе… Ансельм для одних відвідин моєї могили. В іншому разі ця упряж має стати і залишитись частиною… моєї власності, описаної вище.

Родичеві моєї дружини Гренбі Доджеві залишаю… один долар готівкою на купівлю псалтиря чи псалтирів на знак моєї вдячності за харчі і притулок моєму синові Вірджінієві, відколи… Вірджіній пішов з-під мого даху".

Такий був заповіт. І ми позирали й наслухали, аби почути й побачити, "що казатиме і робитиме молодий Анс. Та не чули й не бачили нічого. І ми назирали, аби побачити, що робитиме Вірджіній. А той не робив нічого. Чи ми не знали, що він робив, що думав. Але такий уже був Вірджіній. Бо тоді однаково вже було по всьому. Все, що йому треба було робити,— чекати, поки суддя Дьюкінфілд затвердить заповіт; тоді Вірджіній міг віддати Ансові його частку,— якби той забажав. Тут ми розділились. "У них з Ансом не було ніколи жодних чвар",— говорив дехто. "У Вірджінія ні з ким ніколи не було жодних чвар",— заперечували інші. "Як по цьому судити, то він мав би поділитися тою фермою з кожним в окрузі".— "Але ж то Вірджіній хотів був сплатити Ансів штраф",— говорили перші. "І не хто ж, як Вірджіній, став на бік батька, коли молодий Анс хотів розділити землю",— товкли своєї ті інші.

Тим-то ми чекали, і приглядались. Тепер ми приглядались до судді Дьюкінфілда; цілу ту справу наче хто раптом просіяв крізь решето йому в долоні; так, наче він засів, мов який бог, над глузливим сміхом того старого, що й під землею не хотів помирати, і над цими двома непримиренними братами, що п'ятнадцять років були просто мертві один для одного.

Тільки ми вважали, що цим останнім вибриком старий Анс перестарався; що вибором судді Дьюкінфілда власна лють старого підважила його замір, бо в судді Дьюкінфілдові, на нашу думку, старий Анс якраз обрав з-поміж нас людину достатньої порядності, й честі, і здорового глузду — того роду порядності й честі, яким ніколи було заплутатись і зневіритись у собі від надто великої юридичної вченості. Сам факт, що затвердження досить-таки простого документа, здавалось, розтяглося в нього занадто довго, був для нас лише зайвим доказом, що суддя Дьюкінфілд якраз та людина серед нас, для котрої знання законів — то лише половина правосуддя, а друга половина — непоспіх та віра в себе і в господа бога.

Отож законом встановлений термін наближався, і ми все стежили за суддею Дьюкінфілдом, як він проходив щодня судовим подвір'ям з дому на роботу і назад. Рухався він розмірено й неквапно: вдівець за шістдесят років, ставний, сивоголовий, він тримався прямо й гідно, як казали негри, "мов з дошкою за спиною". На суддю його призначено сімнадцять років тому; він мав небагато юридичних знань і чимало твердого здорового глузду; і ось уже тринадцять років ніхто не виступав його

супротивником на перевиборах; і навіть ті, кого, бувало, вкрай дратував його вигляд лагідної та привітної поблажливості, як доходило до діла, голосували за нього з якоюсь дитячою певністю й довірою. Тож ми терпляче стежили за ним, знаючи, що як він остаточно вчинить, то й буде справедливо, не тому, що це він так учинив, а тому, що він не дозволив би ні собі, ні кому іншому вчинити якось не по правді. І ось кожного ранку ми бачили, як він перетинав Майдан точно в десять хвилин по восьмій і простував до суду, куди точно за десять хвилин до нього, з тою годинниковою акуратністю, з якою блок-сигнал сповіщає про прибуття поїзда, прибував негр-швейцар, щоб відкрити на день установу. Суддя заходив до свого кабінету, а негр влаштовувався на скрученому дротом луб'яному кріслі у вимощеному плитами коридорі, що відділяв кабінет від власне судово^ зали, де й просиджував цілісінький день, куняючи, і так ум сімнадцять років. Потім о п'ятій пополудні негр прокидався і входив до кабінету, мабуть, будити і суддю, який досить прожив уже на світі, аби знати, що труднощі в усякому ділі — це вигадки тих нерозважних теоретиків, які не мають жодного власного діла; а потім ми спостерігали, як вони знов перетинають Майдан, один за другим футів через п'ятнадцять, і простують додому, дивлячись тільки перед себе, тримаючись так прямо, що обидва сурдути, пошиті тим самим кравцем як на суддю, спадали з двох пар плечей рівними, ніби дощаними площинами, без натяку на талію чи стегна.

Аж одного дня по обіді, одразу по п'ятій, раптом через Майдан у бік суду ринув люд. Інші, бачивши це, бігли й собі, важко гупаючи по бруку, поміж возів та авто; голоси напружені, настирливі. "Що? Що таке?" — "Суддю Дьюкін-філда", — прогуло поміж народом; всі бігли далі, ось вони вже в мощеному коридорі між судовою залою і кабінетом, де, махаючи руками, стояв старий негр у своїм сурдуті з господаревого плеча. Проминули його і вскочили до кабінету. За столом сидів суддя, відхилившись трохи в кріслі, зовсім спокійний. Очі розплющені, і перенісся його акуратно прострілене, так що здавалося, ніби він має троє очей. То була куля, проте ніхто в той день на Майдані, навіть старий.негр, що просидів цілий день на своїм кріслі в коридорі, не чув жодного звуку.

Забарна того дня вийшла справа у Гевіна Стівенса з тою малою бронзовою коробкою. Бо присяжні взагалі спершу ніяк не могли второпати, до чого він хилить, та й ні один, мабуть, чоловік із присутніх тоді в кімнаті: ні присяжні, ні обидва брати, ні далекий родич, ні старий негр. Так що врешті голова спитав навпрямки:

— То ви, Гевіне, твердите, що між заповітом містера Го-ленда і вбивством судді Дьюкінфілда існує зв'язок?

— Так, — відказав наш окружний прокурор. — І я збираюся твердити не тільки це. 1

На нього звели очі: присяжні, обидва брати. Тільки старий негр і далекий родич не дивились на нього. За останній тиждень негр наче постарів на п'ятдесят років. Він приступив до урядової праці одночасно з суддею; власне, саме завдяки йому, бо слугував у родині судді від давніших часів, ніж дехто з нас пам'ятав. Був старший за суддю, хоч до того дня, тиждень тому, виглядав на сорок років молодшим, — зморщений, безформний, у занадто широкому сурдуті, він приходив до суду на десять

хвилин раніше за суддю, відчиняв приміщення, підмітав, стирав пил на столі, не порушивши на нім нічого, все це з тою вправною недбалістю, що була плодом сімнадцятилітньої практики, а потім умощувався спати на скрученому дротом кріслі в коридорі. Тобто він тільки ніби спав. (Єдиним іншим шляхом до кабінету були вузькі сходи, що вели до судової зали; ними користувався лише сам голова суду під час сесії, та й він мусив перетинати коридор і проходити не далі як за вісім футів від негрового крісла, хіба що йшов би коридором до Г-подібного повороту під єдине вікно у кабінеті і заліз тим вікном). Бо ніхто зроду не проминув того місця, щоб не побачити, як зморшкуваті повіки на старезних карих очах без райдужної оболонки у людини в кріслі миттю розплющувалися. Вряди-годи ми спинялись коло нього погомоніти, послухати, як голос його гримить страхітливо покаліченими, гучними і беззмістовними юридичними фразами, яких він мимохіть набрався, мов заразних мікробів, і які виголошував з професорською глибокодумністю, після чого дехто й і самого нашого улюбленого суддю слухав наомішкувато. Та при всім тім негр був старий; забував часом наші прізвища і плутав одного з одним; і плутаючи наші обличчя та хто з якого покоління, він часом пробуджувався з дрімоти, щоб окликнути відвідувача, якого не було й близько, померлого вже багато років тому. Та не бувало такого, щоб хтось пройшов повз нього непомічений.

Але інші в залі дивились на Стівенса — присяжні за столом, обидва брати, сидячи в однакових позах на різних кінцях тієї самої лави, схрестивши руки, з однаковими смуглявими орлиними лицями.

— Чи твердите ви, що вбивця судді Дьюкшфілда перебуває в цій кімнаті? — спитав голова.

Окружний прокурор поглянув на них, на звернені до нього обличчя.

— Я збираюся твердити не тільки це, — відповів він.

— Твердити? — перепитав Ансельм, молодший близнюк. Він сидів один аж з краю лави, відділений цілою довжиною лави від брата, з яким не розмовляв п'ятнадцять років, прикипівши до Стівенса пильним, лютим поглядом.

— Так, — мовив Стівенс. Він стояв край столу. Заговорив, ні на кого зокрема не дивлячись, невимушено, мов байку оповідав, розказував уже відоме нам, час від часу звертаючись до другого близнюка, Вірджінія, за підтвердженням. Він розповідав про молодого Анса і його батька. Здавалось, наче він вигороджує живого, розказуючи-про те, як молодший Анс у гніві залишив дім, у природному гніві на батькове поводження з землею, яка належала Ансовій матері і полові&a якої в той час по праву належала йому. Тоном людини цілком справедливої, відданої фактам, відвертої, хіба, може, трохи небезсторонньої щодо Ансельма-мрлодшого. Отож-то воно й було. Бо через ту начебто небезсторонність,' ту уявну прихильність почав нам вимальовуватися образ молодого Анса, що прирікав його на щось, чого ми тоді не знали, прирікав саме через те жадання справедливості і любов до покійної матері, спотворені шаленством, успадкованим від того самого чоловіка, що скривдив його. А два брати сиділи, розділені гладенькою дошкою,— молодший прикипів до Стівенса поглядом, повним стримуваної люті,

старший дивився не менш пильно, та з лиця його нічого не можна було вичитати. Стівенс розповідав тепер, як молодий Анс у гніві подався геть і як за рік врівноваженішого, спокійнішого Вірджінія, що не раз намагався зберегти мир і супокій, теж було прогнано. І знов, дотримуючись фактів, відверто намалював він нам картину: братів роз'єднав не живий батько, а те, що кожен успадкував від нього; і вони були зв'язані один з одним тою землею, яка ростила їх разом і не тільки була їхньою по праву, але в якій лежав і прах їхньої матері.

— Так вони й жили, дивлячися здалеку, як занапащує-ться та добра земля і дім, в якому вони народились і народилась їхня мати, розвалюється на шматки з вини старого недоумка, що наважився врешті, коли вигнав синів і більш нічим не міг їм дошкулити, позбавити їх спадку назавжди, пустивши його на продаж за несплату податків. Але тут хтось перешкодив його замірам, той, хто мав досить передбачливості та самовладання, аби тримати язика за зубами в справі, яка, зрештою, більш анікогісінько не обходила, поки сплачувалися ті податки.

Отже, їм тільки й лишалося, що ждати, поки вмре батько. Він був, зрештою, старий, та хоч був би й молодий, чекання для чоловіка з витримкою не було б занадто обтяжливим, навіть якби він не знав змісту заповіту, складеного старим. Та не таким легким було б це чекання для запального, несамовитого чоловіка, особливо якби той несамовитий чоловік довідався чи запідозрив зміст заповіту, і був того певен, та ще й почував себе непоправно скривдженим: позбавленим громадянських прав та доброго імені через людину, що занапастила йому найкращі роки життя і вигнала з-поміж людей жити самітником у гірській хижі. Такий чоловік не мав би ні часу, ні бажання морочити собі голову чеканням чи нечеканням чогось.

Вони не відривали очей від Стівенса, ті два брати. Мов з каменю витесані, якби не Ансельмові очі. Стівенс говорив спокійно, ні на кого зокрема не дивлячись. Він був окружним прокурором майже відтоді, як суддя Дьюкінфілд зайняв свою посаду. Кінчав він Гарвард, цей гнучкий, мов на шарнірах, чолов'яга з кучмою патлатого .сірувато-сталевого волосся, котрий здатний був обговорювати Ейнштейнові теорії в колі університетських професорів та по півдня проводив серед гурту чоловіків, що підпирали стіни сільських крамниць, балакаючи до них їхньою говіркою. Він називав це своїми канікулами.

— Потім у свій час батько вмер, як це й наперед було ясно кожному чоловікові, не позбавленому самовладання і завбачливості. І його заповіт був тоді поданий на затвердження; і навіть люди глибоко в горах прочули, що в ньому було, прочули, як ця віддавна занапащувана земля мала перейти до законного власника. Чи власників, бо Анс Голенд, як і ми, добре зна-_ що незалежно від заповіту Вірдж тепер не візьме більше за свою законну половину, так само, як коли б і сам батько дав був йому до того нагоду. Анс це знає, бо він знає, що на місці Вірджа зробив би те саме — віддав би Вірджеві його половину. Бо вони обидва діти Ансельма Го-ленда, але вони також діти Корнелії Мардіс. Але навіть якби Анс не знав цього, не вірив, він знав, що з землею, яка належала його матері і в якій тепер лежать її кістки, віднині будуть поводитись як

треба. Тож, мабуть, тієї ночі, коли він почув, що, батько помер, мабуть, уперше відтоді, як Анс був дитям, від тих, мабуть, часів, як мати ще була жива і підіймалася на ніч сходами зазирнути в кімнатку, де він спав, може, Анс уперше відтоді заснув. Бо то була, розумієте, відплата за все: кривду, несправедливість, утрату доброго імені і пляму від ув'язнення — все тепер розвіялось, мов сон. Можна було тепер забути, бо все стало на своє місце. До цього часу, бачте, він звик бути самітником, жити відлюдьком. Він почував себе щасливішим там, де був, у глушині. І тепер довідався, що все минулось, мов лихий сон, що земля, материна земля, її спадщина і могила були тепер у руках саме того чоловіка, якому він міг і став би довіряти, хоч вони й не балакали один до одного. Хіба ви не розумієте?

Ми дивились на нього, сидячи коло столу, до якого ніхто не торкався від дня смерті судді Дьюкінфілда, столу, де застигли на своїх місцях речі, які разом з дулом пістолета були останнім, що він бачив на цім світі, і які були роками нам знані: папери, заляпана чорнильниця, коротка ручка, з якою суддя не бажав розлучатись, невеличка бронзова коробка, якою він притискав свої папери. Брати-близ-нюки, кожен зі свого кінця дерев'яної лави, пильнував Стівенса — нерухомо, напружено.

— Ні, ми не розуміємо, — сказав голова. — До чого ви хилите? Який зв'язок між усім цим і вбивством судді Дьюкінфілда?

— А ось який, — пояснив Стівенс. — Коли суддю Дьюкінфілда вбили, заповіт той саме лежав у нього на затвердженні. Це був химерний заповіт, та ми всі іншого й не сподівались від містера Голенда. Але юридично його було складено правильно, нікого зі спадкоємців не обійдено; всі ми знаємо, що половину землі Анс матиме тієї ж хвилі, як тільки зажадає. Отже, заповіт правильний. Його затвердження мало бути хіба формальністю. Проте суддя Дьюкінфілд зволікав з ним більше двох тижнів, аж до своєї смерті. І так той чоловік, котрий гадав, що йому лишається тільки виявити терпіння...

— Який чоловік? — перебив голова.

— Терпіння,— продовжував Стівенс.— Тому чоловікові лишалось тільки виявити терпіння. Але не терпіння муляло його, бо він уже витерпів п'ятнадцять років. Річ була не в цьому, а в чомусь іншому, про що він довідався (чи пригадав), коли вже було запізно, чого йому не сХід було забувати; бо він спритний чоловік, наділений самовладанням і завбачливістю; достатнім самовладанням, щоб чекати нагоди протягом п'ятнадцяти років, достатньою завбачливістю, щоб приготуватись до всіх несподіванок, за винятком однієї: провалини у власній пам'яті. А коли вже було запізно, він згадав, що існує інший чоловік, котрий має знати про забуте ним. І той, інший чоловік, котрий мав це знати, був суддя Дьюкінфілд. І те, що він також мав знати, полягало в тому, що кінь той не здатний'був убити містера Голенда.

Коли замовк Стівенсів голос, в залі ані шелеснуло. Присяжні принишкли довкола столу, дивлячись на окружного прокурора. Ансельм повернув лице до брата і зирнув на нього з-під насуплених брів; потім він знов уп'явся в Стівенса, подавшись цього разу трохи вперед. Вірджіній не поворухнувся; в його суворому напруженому виразі не помітно було ніяких змін. Між ним і стіною сидів далекий родич. Руки складені на

колінах, а голова трохи похилена, неначе він був у церкві. Ми знали про нього тільки те, що він якийсь мандрівний проповідник і що вряди-годи, назбиравши гурт миршавих коней та мулів, десь подавався міняти чи продавати їх. Бо він був чоловіком скупим на балачку і в стосунках з людьми виявляв таку страдницьку несміливість і невпевненість у собі, що ми жаліли його тим гидливим жалем, який відчуваєш до скаліченого хробака, боячись навіть ставити його перед болісною необхідністю відповісти на запитання "так" чи "ні". Та ми чували, як по неділях на папертях сільських церков він робиться іншим чоловіком, цілком перемінюється; голос його тоді бринить проникло і впевнено наперекір його вдачі та зростові.

— І ось уявіть собі те чекання,— вів далі Стівенс,— як той чоловік заздалегідь знав, що мало статися, знав, зрештою, причину, з якої нічого не робилось, чому той заповіт потрапив до кабінету судді Дьюкінфілда та й мов крізь землю провалився, і ніхто ні сном ні духом не знав куди, бо він забув те, чого йому не можна було забувати. І тою причиною було те, що суддя Дьюкінфілд знав також, що людина, яка била того коня кийком, аж полишалися сліди на спині, спершу вбила містера Голенда, а потім запхала його ногу в стремено і била коня кийком, щоб перелякати. Та кінь не схарапудився. Людина наперед знала, що так і буде; знала це роками, але забула. Бо ще лошам того коня раз так відшмагано, що відтоді він завжди, щойно вздрівши лозину в руці вершника, лягав додолу, про що знав містер Голенд і знали всі близькі до родини містера Голенда. Отже, кінь просто ліг поверх трупа містера Голейда. Та спершу це теж узгоджувалось; так теж було незле. Ось що, певно, думав той чоловік,, протягом наступного тижня, лежачи ночами в своєму ліжку і чекаючи, як чекав уже п'ятнадцять років. Бо навіть тоді, коли було вже запізно і він зрозумів, що дав маху, навіть тоді він не згадав усього того, чого не можна було забувати. Потім він згадав і те, коли було вже запізно, після того як труп знайшли, побачили і зафіксували сліди ударів на коневі, і було вже запізно усувати їх. На той час вони вже й так, мабуть, посходили з коня. Але був єдиний спосіб, до якого він міг удатися, щоб усунути їх з людської пам'яті. Уявіть собі його жах, його лють, почуття чоловіка, чимось непоправно ошуканого: те шалене бажання хоч на мить повернути час назад, аби переробити щось чи довести до кінця, коли вже було запізно. Бо це останнє, що він пригадав, коли вже було запізно, було те, що містер Голенд купив того коня в судді Дьюкінфілда, людини, яка сиділа тут, за цим столом, розглядаючи питання чинності заповіту на дві тисячі акрів найкращих земель у нашій окрузі. І той чоловік вичікував, бо в нього був лише один спосіб усунути слід кийка; і нічого не діялось. І нічого не діялось, і він знав чому. І він вичікував, скільки міг, поки не зросло в нього переконання, що на карту поставлено більше, ніж якісь там гони землі. Так що ж він ще міг учинити, окрім того, що вчинив?

Ледь замовк його голос, як озвався Ансельм. Голос хрипкий, уривчастий.

— Ви помиляєтеся, — сказав він.

Всі ми, як один, поглянули на нього, туди, де він сидів, перехилившись уперед на лаві в заболочених чоботях і зношеному комбінезоні, зирячи иа Стів'енса; навіть Вірджіній повернувся і глипнув на нього. Тільки далекий родич та старий негр не

поворухнулися. Вони наче й не слухали.

— В чому я помиляюся? — запитав Стівенс.

Та Ансельм не відповів. Він уп'явся очима в Стівенса.

— Чи дістане Вірдж маєток хоч... хоч...

— Хоч би й що? — спитав Стівенс.

— Чи він... той...

— Ви про свого батька? Чи він загинув, чи був убитий?

— Так, — вимовив Ансельм.

— Так. Ви з Вірджем одержите землю, матиме той заповіт силу чи ні, якщо, звісно, Вірдж поділиться з вами, в тому разі, коли він матиме силу. Той чоловік, що убив вашого батька, не був цього певен і не важився спитати. Бо він цього не хотів. Він хотів, щоб Вірджеві дісталося все. Ось чому він бажає, щоб той заповіт мав силу.

— Ви помиляєтесь, — сказав Ансельм тим хрипким, уривчастим голосом. — Я вбив старого. Та тільки це було не через ту розпрокляту ферму. Ну, тепер давайте сюди вашого шерифа.

І тепер уже Стівенс, пильно дивлячись в Ансельмове люте лице, спокійно промовив:

— А я кажу, що ви помиляєтесь, Ансе.

Якийсь час по тому ми, що дивились і слухали, перебували в стані розслаблення, начебто вві сні, коли здогадуєшся наперед, що має трапитись, у той же час усвідомлюючи, що то, зрештою, байдуже, бо ось-ось маєш прокинутись. Ми були немовби поза часом, спостерігаючи події ззовні,, принишклі десь поза часом від тої першої миті, коли глянули на Ансель-ма так, ніби зроду його доти не бачили. Прокотився якийсь гомін, повільний, здавлений звук зітхання від полегкості, чи що. Мабуть, ми всі думали про те, що Ансовим кошмарам прийшов нарешті кінець. Ми наче теж полинули назад, туди, де він лежав дитиною в ліжку, а мати, в якої, казали, він був улюбленцем, чия спадщина була втрачена для нього і навіть саме місце спочинку її довго нетривоженого праху осквернено, підвелась на хвилю, щоб поглянути на нього. Давно те діялось, дуже давно, а мов рукою подати. І хоч як рівно прос-тягся коридор, хлопчик, що лежав там невинно, загубився в ньому, як то з усіма нами буває, мусить бути, завжди буде; той хлопчик був такий же мертвий, як і всі його кревні, що лежали в тому розритому кедровому гаю, і на чоловіка, на котрого ми дивились, дивились через ту невідворотну розпадину, може, з жалощами, але не з милосердям. Тим-то суть Стівенсових слів доходила до нас десь так само довго, як і до Анса; йому самому довелось повторити:

— Ну, а я кажу, що ви, Ансе, помиляєтеся.

— Що?— перепитав Анс, подавшись наперед. Він не підвівся, але враз наче штрикнув нестямно:— БрехняІ Ви...

— Ви, Ансе, помиляєтесь. Ви не вбивали свого батька. Людиною, що вбила вашого батька, був той, хто міг спланувати і задумати вбивство цього старого чоловіка, який щодня сидів тут за цим столом, день у день, поки старий негр не входив, і не будив

його, і не казав, що пора йти додому, — чоловіка, що зроду не вчинив чоловікові, жінці чи дитині нічого, крім добра, як він розумів його по своїй совісті і по велінню божому. Не ви вбили вашого батька. Ви домагались від нього того, що вважали своїм по праву, а коли він відмовився дати, пішли, подалися геть, ніколи більше не говорили до нього. Ви чули, як він занапащує садибу, проте лишалися спокійним, бо та земля була всього-навсього "розпроклята ферма". Ви зберігали спокій, доки не почули, як навіжений чоловік розриває могили, де поховано плоть і кров вашої матері та й вашу власну. Тоді, і тільки тоді, пішли ви до нього з докорами. Та ви ніколи не мали хисту дорікати, ані він те слухати. Отже, ви знайшли його там, у гаю, з дробовиком. Не думаю, щоб ви дуже зважали на той дробовик, по-моєму ви його просто відібрали в батька з рук, відлупцювали голіруч і лишили там, біля коня; може, думали, що він мертвий. Потім, як ви вже пішли, туди нагодився хтось інший і знайшов містера Голенда. Можливо, той хтось весь час ходив за вами назирці. Хтось, хто теж зичив йому смерті. Не з 'серця та гніву, а з розрахунку. Можливо, щоб погріти руки коло заповіту. От він прийшов туди, знайшов те, що ви лишили, і докінчив: засадив ногу вашого батька в стремено і спробував уперіщити того коня, щоб він поносив, аби про людське око все було шито-крито, забувши зопалу те, чого не можна було йому забувати. Але то не були ви. Бо ви повернулись додому і коли почули, що було знайдено, не говорили нічого. Бо в той час ви подумали таке, чого не наважилися сказати навіть самому собі. І коли почули, що було в заповіті, ви подумали, що знаєте. І були тоді раді. Бо ви жили самотою, поки молодість і палке прагнення розбагатіти не вивітрилися з вас; ви тільки й хотіли, що спокою собі і материному прахові. Та й поза тим чого варті земля і становище серед людей для людини без громадянських прав, із заплямованим іменем?

Ми сиділи нишком, а Стівенсів голос завмирав у цій невеликій кімнаті, де повітря ніколи й не ворухнулося, ніколи не було ані найменшого протягу, бо ж суд був обведений муром.

— Не ви, Ансе, вбили вашого батька та й суддю Дьюкінфілда. Бо якби та людина, що вбила вашого батька, вчасно згадала, що суддя Дьюкінфілд був колись власником коня, суддя Дьюкінфілд жив би й сьогодні.

Ми затамували подих, сидячи довкола столу, за яким сидів, бувало, і сам суддя Дьюкінфілд, коли звів погляд на той пістолет. До столу відтоді не торкалися. На ньому й досі лежали папери, ручки, стояла чорнильниця, мала, химерно мережана бронзова коробка, яку донька привезла йому з Європи дванадцять років тому,— навіщо, ні вона, ні суддя не знали, бо годилась хіба на сіль до ванни або тютюн, суддя ж не вживав ні того, ні того,— і яку він тримав, щоб притискувати папери, теж річ зайва там, де ніколи не було протягів. Але він тримав її там на столі, і всі ми це знали і бачили, як він бавиться тою іграшкою, в розмові відкриваючи покришку на пружині і милуючись, як вона грайливо, з виляском зачиняється від найменшого доторку.

Озираючись тепер на те все, я бачу, щр далі справа вже не мала б бути такою забарною, як була. Тепер мені здається, ми мусили знати все одразу; я й досі наче відчуваю ту гидливість без милосердя, що, зрештою, виконує роль жалощів, як коли

розглядаєш м'якого хробака, настромленого на шпильку, і тебе аж нудить від обридження — взяв би його та й розчавив хоч голою долонею, як нема чим, і думаєш: "Ну ж бо роздуши його. Щоб тільки пляма лишилася. Кінчай з ним". Але не такий був план у Стівенса. Бо він мав план, і ми згодом це зрозуміли: раз він неспроможний розкрити вину підозрілого, той мусить це зробити сам. І то було нечесно-, так як він це зробив; пізніш ми йому так і сказали. ("Ах, — відказав він, — та хіба ж правосуддя не є завжди нечесне? Чи ж не складене воно завжди з несправедливості і щасливого випадку та тривіальності в неоднакових дозах?")

Та Як би там не було, коли він знову заговорив тим тоном, спокійним, мов яку байку правив, поклавши тепер долоню поверх бронзової коробки,— ми ще не розуміли, до чого він хилить. Однак люди так залежать від своїх упереджень. Нас вражає не дійсність,не обставини; вражає шок від того, що мусили б уже знати, якби не були засліплені вірою в те, що, як згодом виявляється, ми вважали за істину не з якої іншої причини, а лише тому, що випадково повірили в ту мить. Він знову торочив про куріння, про те, як чоловік ніколи не відчуває справжньої насолоди від тютюну, доки не впевниться, що він йому шкодить, і як некурці позбавляють себе в житті одної з найбільших насолод для чутливої натури: свідомості, що віддаєшся порокові, який шкодить тільки тобі самому.

— Ви курите, Ансе? —'■ спитав він.

— Ні, — відказав Анс.

— Ви теж ні, правда ж, Вірдже?

— Ні, — промовив Вірджіній. — Ніхто з нас ніколи не курив —• ні батько, ні Анс, ні я. Мабуть, це у нас спадкове.

— Родинна риса,— підхопив Стівенс.— Чи так і в родині вашої матері? Як у вашім коліні, Гренбі?

Далекий родич мигцем зиркнув на Стівенса. Не поворухнувшись, він, здавалось, поволі зіщулювався в своєму чепурному шерстяному костюмі.

— Ні, сер. Я зроду не вживав.

— Може, тому, що ви проповідник, — висловив здогад Стівенс. Гренбі не відповів. Він знову глянув на Стівенса. Обличчя лагідне, все ще безнадійно збентежене.

4 — А я так завжди курив, — просторікував Стівенс. — Завжди, відколи остаточно оклигав з нудоти, викликаної куривом, як було мені чотирнадцять років. То добрий шмат часу, досить довгий,-щоб чоловік став перебірливим на тютюн. Але більшість курців перебирають, всупереч психологам і стандартизованому тютюну. А може, то лиш сигарети стандартизовані. А може, вони стандартизовані тільки для профанів, некурців. Бо я помічав, як охоче некурці легковажно судять про тютюн, так само як чимало з нас охоче судять легковажно про те, чого самі не вживають і з чим не знайомі, бо людиною керують її упереджені уявлення. Та візьміть чоловіка, який продає тютюн, хоч би сам він його не вживав, і який бачить, як один клієнт за другим розриває пачку і запалює сигарету просто перед ним по другий бік прилавка. Спитайте його, чи всякий тютюн смердить однаково, чи не може він відрізнити один гатунок від

іншого по запаху. Або, може, то форма і колір обгортки, в якій він продається; бо навіть психологи ще не сказали нам, де кінчається бачення і починається нюх чи кінчається слух, а починається бачення. Це вам скаже кожний юрист.

Знову голова спинив його. Поки що ми слухали досить спокійно, але, мабуть, усі ми були тієї думки, що збивати вбивцю з пантелику це одне, а нас, присяжних, це щось інше.

— Вам слід було провести всі ці розслідування до того, як скликати нас, — зауважив голова, — навіть якщо це докази, то який з них пожиток, раз убивці не —затримано? Припущення — річ добра, але...

— Гаразд,— урвав його Стівенс.— Дайте мені ще трохи поприпускати і якщо вам не видно буде ніякого поступу, скажіть мені, то я облишу своє, хай буде по-вашому. І я гадаю, що спочатку ви назвете це занадто сміливим, навіть як на припущення. Але ми знайшли суддю Дьюкінфілда мертвого, з простреленим переніссям,, в цьому ось кріслі, за цим столом. Це не припущення. І дядько Джоб сидів цілий день в тому кріслі в коридорі, де кожен, хто входить до цієї кімнати (хіба що він спустився б сходами з судової зали і заліз вікном), проходить за вісім футів од нього. І ми не знаємо, щоб хто коли за сімнадцять років проминув дядька Джоба в тому кріслі. Це теж не здогад.

— Так у чім же ваш здогад?

Але Стівенс знову завів балачку про тютюн, про куріння.

— На тім тижні я зайшов до Вестової аптеки по тютюн і він розповів мені про одного чоловіка, що теж перебирав куривом. Дістаючи мені тютюн з ящика, він видобув коробку сигарет і простяг мені. Вона припала порохом, поблякла, наче її тримали вже віддавна, і Вест мені сказав, що один комівояжер накинув йому дві таких коробки багато років тому. "Курили їх коли-небудь?" — спитав він. "Ні, — відказав я. — Либонь, то міські сигарети". Тоді він розповів мені, як продав другу коробку якраз того самого дня. Він, мовляв, сидів за прилавком, розклавши на ньому газету, чи то читаючи її, чи то назираючи за крамницею, поки помічник ходив обідати. І він сказав, що не чув і не бачив того чоловіка, доки не побачив його просто перед прилавком так близько, що аж підскочив. Невеличкий чоловічок, по-міському вбраний, казав Вест, зажадав таких сигарет, про які Вест зроду не чув. "Таких у мене нема, — сказав Вест. — Не держимо їх".— "Чому ви їх не держите?"—питає той. "Нема на них збуту". І він розказав мені про того чоловічка в міському вбранні, з обличчям — як у поголеної воскової ляльки, з якимось застиглим поглядом і наче застиглою манерою говорити. Тоді Вест розгледів його очі та придивився до його ніздрів і зрозумів, у чому річ. Бо той чоловічок по зав'язку накурився якогось дурману. "Нема на них ніякого попиту",— каже Вест. "А я зараз? — питає той. — Продаю вам для мух липучку, чи що?" Потім чоловічок купив другу пачку тих сигарет і вийшов. А Вестові стало якось не по собі, і кинуло в піт, і наче тягло на блювоту, казав він. І ще він сказав мені: "Якби я мав на думці якесь диявольське діло, на яке сам би не відважився; знаєте, що б я вчинив? Сунув би тому іродові доларів з десяток, і наштовхнув на те диявольство, і сказав йому довіку більше не траплятись мені на очі. Коли він вийшов, у мене було точнісінько таке відчуття.

Наче мене ось-ось мало занудити".

Стівенс обвів нас поглядом і помовчав. Ми не відривали від нього очей.

— Він приїздив сюди звідкілясь авто, великим родстером, той городянин. Той городянин, що в нього вивівся був його улюблений гатунок тютюну. — Знову Стівенс помовчав, а потім помалу повернув голову і глянув на Вірджінія Голенда. Здавалось, ми цілу хвилину спостерігали, як вони пильно дивляться один на одного. — І один негр сказав мені, що вночі, перед тим як убито суддю Дьюкінфілда, ця велика машина стояла в повітці Вірджінія Голенда.

І ще раз ми спостерігали, як вони обоє з незворушними обличчями пильно вдивлялися один в одного. Стівенс заговорив тоном спокійним, розважливим, майже задумливим:

— Хтось переконував його не виїздити сюди в тому авто, тому великому авто, яке досить раз побачити, щоб запам'ятати і впізнати. Можливо, той хтось хотів заборонити йому приїздити в тому авто, погрожував, та тільки чоловічок, якому доктор Вест продав ті сигарети, не стерпів би забагато погроз.

— Під тим "хтось" ви розумієте мене, — озвався Вірджіній. Він не ворухнувся, не відвів пильного погляду від Сті-венсового обличчя. А от Ансельм поворухнувся. Він повернув голову і глянув на брата раз. Було зовсім тихо, та коли заговорив далекий родич, ми спершу не розчули і не зрозуміли. Він говорив тільки раз, відколи ми увійшли до кімнати, і Стівенс замкнув двері на ключ. Голос його був кволий; знову, хоч він і не ворухнувся, здавалося, що він млосно щулиться під одежею. Він говорив збентежено, з замішанням, знайомим для всіх нас болісним бажанням знітитись.

— Той чоловічок, про якого ви говорите, він приїздив до мене, — промовив Додж. — Завітав "до мене. Завітав у мій дім того вечора смерком і казав, що йому кортить купити малорослих коней для цього... цієї гри...

— Поло? — підказав Стівенс.

Родич, поки говорив, ні на кого не глянув; наче промовляв до своїх рук, що ними повільно ворушив на колінах.

— Так, сер. Вірджіній був при тім. Ми говорили про коней. Потім наступного ранку він сів у свою машину і подався. У мене нічого не знайшлось підхожого для нього. Я не знаю, ні звідки він узявся, ні куди подався.

— Ані до кого ще він прибував з візитом,— перебив його Стівенс.1— Ані за яким ще ділом він приїздив. Цього ви не можете сказати.

Додж не відповів. У цьому й не було потреби, і знову шмигнув він у ту свою зніченість, мов якесь мале і кволе звірятко в нору.

— Ось такий мій здогад, — виголосив Стівенс.

І тоді ми повинні були зрозуміти. Воно лежало перед нами на видноті, як на долоні. Ми мусили відчути в тій кімнаті того, у кого Стівенс викликав жах, і шаленство, і люте бажання повернути час на мить назад, щоб виправити сказане, зроблене. Але, може, той "хтось" ще не відчув усього, ще не відчув того удару, того струсу, як чоловік може секунду-другу не усвідомлювати, що його підстрелено. Бо тепер заговорив Вірджіній

різко, якось шорстко:

— А як ви збираєтеся це довести?

— Що довести, Вірдже? — перепитав Стівенс. Знову вони видивились один на одного: спокійно, твердо, мов два боксери. Не фехтувальники, а таки боксери чи бодай дуелянти з пістолетами. — Хто найняв того зарізяку, того душогуба аж із Мемфіса? Я не маю цього доводити. Він признався сам. По дорозі назад до Мемфіса він наїхав на дитину в Батенбурзі (він був усе ще одурманений наркотиком, мабуть, прийняв порцію додатково, коли скінчив тут своє діло); його спіймали і, відібравши пістолета з глушником, ув'язнили, а коли дурман почав вивітрюватись, він, сидячи в тюремній камері, тіпаючись і рикаючи, розповів, де був, до кого навідувався.

— Ага, — сказав Вірдж. — Чудово. Отже, вам треба лише довести, що він побував того дня в цій кімнаті. І як ви це зробите? Знов дасте долара тому старому негриському, аби він ще раз пригадав?

Але Стівенс Наче й не слухав. Він стояв край столу, між двома групами, і, говорячи, тримав у руці бронзову коробку, повертав її на всі боки, розглядав і промовляв усе тим же спокійним, задумливим тоном:

— Усі ви знаєте специфічну особливість цієї кімнати. Що тут ніколи не буває протягів. Що тут, як накурять, скажімо, в суботу, то аж у понеділок вранці, коли дядько Джоб відкриє двері, дим усе ще слатиметься понад плінтусом, наче заспаний собака. Ви всі це бачили.

Тепер усі ми сиділи, подавшись трохи вперед, як Анс, пильнуючи Стівенса.

— Так, — сказав голова. — Ми всі це бачили.

— Так, — продовжував Стівенс, мовби й не слухаючи, і повертав закриту коробку в руці на всі боки.— Ви питалися у мене про мої здогади. Ось вони. Але щоб їх здійснити, потрібен догадливий чоловік — чоловік, здатний підійти до крамаря, що сидить за прилавком, одним оком читаючи газету, а другим пильнуючи дверей, чи не зайде клієнт, так, щоб той крамар і незчувся. Чоловік з великого міста, що домагався міських сигарет. Отже, наш чоловік, вийшовши з аптеки, пройшов через весь суд нагору, як міг би це зробити хто завгодно. Може, з десяток душ бачили його; вдвічі більше, може, взагалі й не глянули на нього, бо є два місця, де люди не дивляться в обличчя одне одному: у святилищах юстиції і в громадських убиральнях. Отож він увійшов до су до мої зали, спустився сходами в коридор і побачив дядька

Джоба, що спав у своїм кріслі. Чи, може-бути, він пройшов далі коридором і заліз через вікно за спиною в судді Дью-кінфілда. А можливо, прослизнув просто повз дядька Джоба, виринувши, розумієте, з тилу. А проминути за вісім футів сонну людину в кріслі для чоловіка, здатного підійти до продавця, що схилився на прилавок у своїй крамниці, було б не дуже важко. Може, він навіть запалив сигарету з купленої у Веста пачки, ще навіть поки суддя Дьюкінфілд не помітив його присутності в кімнаті. Чи, може, суддя Дьюкінфілд спав ух кріслі, як часом траплялося. Тож, мабуть, той чоловік стояв тут і досмоктував сигарету і дивився, як дим поволі повзе через стіл і лаву під стіною, думаючи, перш ніж натиснути курок пістолета, про так легко зароблені гроші, про

дурнуватих селюків. І шуму було менше, ніж від чиркання сірником, яким він припалив сигарету, бо він так убезпечив себе проти шуму, що забув про тишу. А потім він вийшов, як і прийшов, а десяток чи два десятки чоловіків дивились на нього і не бачили, а о п'ятій по обіді того дня дядько Джоб пішов будити суддю і казати, що пора збиратись додому. Чи не так, дядьку Джобе?

Старий негр підвів очі.

— Я глядів за ним як обіцяв місіс,— вимовив він.— І я клопотався ним так, як обіцяв місіс. І увійшов сюди, і подумав спершу, що він спить, як от часом...

— Стривай, — урвав його Стівенс. — Ти ввійшов і побачив його в кріслі, як завжди, і, переходячи кімнату, помітив дим під стіною позад столу. Чи не так ти казав мені?

Старий негр у своєму скрученому дротом кріслі розплакався. Вія виглядав, мов стара мавпа, що плаче немічно чорними слізьми, втираючи обличчя тремтячою від старості, від ще чогось вузлуватою рукою.

— Я не раз приходив сюди вранці прибирати. Він там слався, той дим, а суддя, що ніколи в житті й не скуштував курива, зайде, було, нюхне своїм задертим носом і скаже: "Ну, Джобе, десь, певно, викурили ми за ніч того пацюка від юстиції".

— Ні, — перебив Стівенс. — Розкажи, як того дня дим слався там позад столу, коли ти увійшов будити його йти додому, коли ніхто не проходив повз тебе, окрім ось цього містера Вірджа Голенда. А містер Вірдж не курить. Одначе дим той там слався. Розкажи, як розказував мені.

— Та слався. А я думав, що він спить, як завжди, і підійшов розбудити його...

— І ця мала коробка стояла скраю на столі, де він крутив її в руках, поки говорив з містером Вірджем, а коли ти простяг руку, щоб збудити його...

— Так, сер. Вона зіскочила зі столу, а я думав, що він спить...

— Коробка зіскочила зі столу. І вона грюкнула, і ти здивувався, чого це не збудило суддю, і глянув униз, де коробка валялася в диму з одчиненою кришкою, і ти подумав, що вона зламалась. І сягнув рукою вниз, щоб подивитись, бо суддя любив її, бо міс Емма привезла її з-за океану, хоч для притискування паперу вона йому в кабінеті була непотрібна. Тож ти зачинив кришку і поставив коробку назад на стіл. І тоді побачив, що суддя не просто спить.

Він замовк. Ми принишкли так, що чули свій віддих. Стівенс начебто роздивлявся свою руку, в якій повільно обертав на всі боки коробку. В розмові зі старим негром він трохи відвернувся від столу так, що тепер був повернутий більше до лави, ніж до присяжних за столом.

— Дядько Джоб називає її золотою коробкою. І це назва не гірша за інші. Краща за більшість інших. Бо весь метал майже однаковий; просто людям часом забагнеться одного сорту дужче, ніж інших. Та в усіх є певні спільні властивості, подібності. Одна з них така: щб б не закрити в металевій скриньці, воно збережеться незмінним довше, ніж у дерев'яній чи паперовій. Можна закрити, скажімо, дим у металевій коробці зі щільною кришкою, як ось ця, і навіть через тиждень дим ще буде там. Більш того, хімік, чи курець, чи торговець тютюном, як от доктор Вест, може визначити, з чого той дим

походить, з якого гатунку тютюну, особливо як то виявиться рідкісна марка, така, якої в Джефферсоні не продають і якої в нього лише випадково трапилося дві пачки і випадково він пам'ятає, коли продав одну з них.

Ми не ворухнулись. Так і сиділи, зачувши поквапне тупотіння нерівних чоловікових кроків, потім ми побачили, як він вибив коробку із Стівенсових рук. Але ми не дуже зважали на нього навіть тоді. Як і він, ми стежили за коробкою, що розпалась надвоє,— кришка відскочила, і з неї пахнуло димом, що потроху став розтікатись і танути. Як один, ми перехилилися через стіл і дивилися вниз на рудувату і безнадійно плюгаву голову Гренбі Доджа, як він уклякнув на підлозі і розганяв руками дим, що розповзався по кімнаті.

— Тільки я все-таки не... — промовив Вірджіній. Ми п'ятеро вже вийшли на судовий двір, трохи мружачись один па одного, мов щойно повилазили з печери.

—— Заповіт у тебе складено, правда ж? — запитав Стівенс. Тут Вірджіній завмер непорушно, втупившись у Стівенса.

— А...— нарешті озвався він.

— Звичайні собі взаємні заповіти-доручення з рівними правами сторін. Ви з Гренбі один одному спадкоємці і виконавці по духівниці для взаємного захисту спільних маєтно-стей. Це природно, і, мабуть, Гренбі перший натякнув тобі, сказавши, що зробив тебе спадкоємцем. Так що тн краще подери свій примірник, зроби краще спадкоємцем Анса, якщо вже маєш складати заповіт.

— Він не потребує чекати аж доти, — сказав Вірджіній. — Половина землі вже його.

— Ти тільки дбай про неї, та він і сам знає, що ти дбатимеш, — промовив Стівенс. — Ансові не треба ніякої землі.

— Авжеж, — Вірджіній одвернувся набік. — Але я хочу...

— Ти тільки дбай про неї. Він знає, що ти подбаєш.

— Авжеж, — Вірджіній знову глянув <на Стівенса. — Ну, по-моєму, я... Ми обоє завдячуєм тобі...

— Більше ніж ти гадаєш, — докінчив Стівенс. Він говорив дуже поважно. — А може, тому коневі. За тиждень по смерті твого батька Гренбі, як сказав мені Вест, купив пацюкової отрути на добрих трьох слонів. Але, згадавши про те, що він забув про коня, він боявся труїти своїх пацюків, поки не з'ясується з заповітом. Бо він і лукавий проноза, і дурний водночас: така небезпечна комбінація. Він досить дурний, щоб думати, ніби закон — це щось на взірець динаміту: раб того, хто перший наклав на нього руки; та й тоді небезпечний раб; і якраз досить, лукавий, щоб гадати, ніби люди користаються з цього раба, вдаються до нього тільки в особистих цілях. Я це виявив, коли він якось минулого літа підіслав до мене одного негра, щоб з'ясувати, чи спосіб смерті людини може вплинути на затвердження її заповіту. І я знав, хто підіслав до мене того негра, і знав, що яку б інформацію не передав тому, хто його послав, той уже наперед не віритиме їй, бо я слуга того раба, динаміту. Отже, якби то був нормальний кінь або Гренбі вчасно згадав, ти лежав би тепер у землі. Для Гренбі від того, може, зовсім і не полегшало, але тебе вже не було б.

— О, — промовив Вірджіній спокійно й поважно. — Я таки чимало зобов'язаний.

— Ще б пак, — підхопив Стівенс. — Ти маєш зобов'язань досить. Ти дечим зобов'язаний Гренбі.— Вірджіній глянув на нього. — Ти зобов'язаний йому за ті податки, що він сплачував ось уже п'ятнадцятий рік.

— О,— мовив Вірджіній.— Так. Я гадав, що батько...

Кожного року, в жовтні Гренбі позичав у мене гроші, не багато і не все однаково. Казав, купити худобу. Дещо з того повертав. Але він і досі винен мєні... ні, я винен йому. — Він говорив дуже серйозно, дуже поважно. — Коли чоловік пускається на лиходійство, то суть не в тім, що він чинить, а в тім, що по собі лишає.

— Але каратимуть його люди сторонні за вчинки. Бо не ті, кого зачепить ним учинене, каратимуть його. А для нас усіх то добре, що вчинки відбирають злочинця з їхніх рук. Я відібрав його з твоїх рук, Вірдже, кров чи не кров. Розумієш?

— Розумію,"—відказав Вірджіній. — Однак я все одно б не... — Тут він раптом позирнув на Стівенса. — Гевіне, — почав він.

— Чого? — спитав Стівенс. Вірджіній пильно дивився на нього.

— Ти говорив про хімію і таке інше, про той дим. Я наче в дещо з того повірив, а трохи наче ні. І мені здається, коли скажу, в що я повірив, а в що ні, ти з мене сміятимешся.

Обличчя в нього було цілком поважне. У Стівенса — також. Але щось таке було в Стівенсовім обличчі, у погляді: щось бистре і жваве, проте не глузливе.

— То було тиждень тому. Якби ти відкрив ту коробку та подивився, чи є там ще дим, він би вийшов. А якби в тій коробці не було диму, Гренбі не виказав би себе. А то було тиждень тому. Як ти знав, що там у коробці лишилось хоч трохи диму?

— А я й не знав,— відповів Стівенс. Він сказав це хутко, жваво, радісно, майже щасливо, майже сяючи. — Я не знав. Я, як міг, затягував оправу, поки аж напустив туди диму. Саме перед тим, як ви всі ввійшли в кабінет, я напустив у ту коробку повну люльку диму і закрив її. Але я не знав. Я потерпав, і ще дужче од Гренбі Доджа. Але все обійшлося гаразд. Той дим продержався в коробці майже годину.